

Володимир Кулик

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЩОДО ПАМ'ЯТІ Й МОВИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ

У статті розглянуто державну політику та громадську думку щодо двох контроверсійних аспектів постмайданної трансформації України – пам'яті та мови. Показано, що політика постмайданної влади щодо пам'яті була набагато радикальнішою, ніж щодо мови, проте цей вибір пріоритетів не відповідає преференціям населення. Причиною такої невідповідності автор вважає неадекватне уявлення ключових політиків про громадську думку та структурну асиметрію політичного процесу в двох розглядуваних ділянках.

Ключові слова: політика пам'яті, мовна політика, декомунізація, мовні квоти, громадська думка, Євромайдан.

Volodymyr Kulyk. State policies and public opinion on memory and language in Ukraine after Euromaidan. The article examines

Кулик Володимир Михайлович – доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

state policies and public opinion on two controversial aspects of Ukraine's post-Euromaidan transformation, namely memory and language. It demonstrates that the post-Euromaidan authorities have behaved much more radically in the former domain than in the latter, which does not correspond to popular preferences. The author argues that this mismatch is due to key political players' inadequate perception of public opinion and the structural asymmetry of policymaking in the two domains.

Key words: *politics of memory, politics of language, decommunization, language quotas, public opinion, Euromaidan.*

З-поміж багатьох проблем, із якими зіткнулася українська влада після перемоги Євромайдану, дві вирізнялися особливим потенціалом сприяння поділові суспільства й, отже, послаблення України в протистоянні з Росією. Йдеться про пам'ять і мову – дві ділянки, в яких влада мала примирити заклик активної меншості рішуче позбутися імперської спадщини та бажання більшості населення мірою змоги зберегти звичне мовно-культурне оточення. Реформаторськи налаштовані активісти вважали, що з огляду на війну з неоімперською Росією Україна має якнайшвидше порвати всі зв'язки з «русским миром». Проте керівництво держави мало також думати про те, як така радикальна політика вплинула б на лояльність і виборчі переваги тих громадян, які все ще підтримували ідеологічні настанови та культурні практики, сформовані за часів імперії та не відкинуті за понад два десятиріччя незалежності.

Хоч, як не дивно, постмайданна влада вибрала для цих двох ділянок дуже різну політику. Щодо пам'яті вона дотримувалася досить радикального націоналістичного курсу, хоча його не підтримувала велика частина громадян, особливо тих, що не схвалювали Майдану й нарікали на його наслідки. Натомість у мовній ділянці влада здебільшого відмовлялася від рішучої підтримки української мови, побоюючись невдоволення тієї частини населення, яка воліла й далі вживати російську. Така різна політика не відбиває відмінностей у громадській думці: як показують результати соціологічного опитування, підтримка державного сприяння українській мові насправді сильніша, ніж

підтримка усунення радянських символів із публічного простору. Як буде показано нижче, одна причина цієї невідповідності державної політики громадській думці полягає в неадекватному уявленні політиків про те, чого саме громадськість хоче. Інша причина пов'язана зі структурною асиметрією ухвалення рішень у цих двох ділянках.

Різна політика влади

Найвідомішим аспектом постмайданної політики пам'яті є ухвалення та подальше виконання так званих декомунізаційних законів. Ухвалення в квітні 2015 року цих чотирьох законів викликало чимало критики всередині України та за кордоном, зокрема серед дослідників-україністів. Один із законів засуджував комуністичну (як і нацистську) ідеологію та забороняв «пропаганду» її символів [1], а інший визнавав учасників низки політичних і державних утворень різних часів «борцями за незалежність України» й проголошував заперечення правомірності їхньої боротьби «припущенням гідності Українського народу», а отже, злочином [2, ст. 6]. Багато інтелектуалів, політиків та громадських активістів в Україні й за кордоном протестували проти некритичного уславлення цих дуже різних утворень і застерігали, що законодавче накидання одного історичного нарративу може призвести до обмеження свободи слова та наукових досліджень. До того ж критики твердили, що глорифікація українських націоналістів часів Другої світової війни, які не тільки боролися проти радянського режиму, а й брали участь в антиєврейських і антипольських етнічних чистках, сприятиме відчуженню етнічних росіян Східної України та погіршенню стосунків із Польщею й іншими західними партнерами [3]. Незважаючи на ці застереження, Президент П.Порошенко підписав усі чотири закони, надавши їм чинності. У грудні 2015 року Венеційська комісія дійшла висновку, що деякі положення декомунізаційних законів суперечать стандартам Ради Європи й закликала змінити їх [4], але українська влада не відгукнулася на її заклик.

Виконання цих законів означало перш за все знесення монументів та зміну назв, пов'язаних із комуністичним минулим. З

одного боку, знесено тисячі пам'ятників Леніну та іншим комуністичним діячам у центральних, південних і східних областях (на Заході їх здебільшого прибрали ще в 1990-ті роки), чим місцеві органи влади продовжили кампанію, яку громадські активісти започаткували ще до Євромайдану й активізували під час конфронтації з режимом Януковича. З іншого боку, назви адміністративних одиниць, населених пунктів, вулиць, організацій тощо змінено з комуністичних на нейтральні або національні, відповідні панівному нині нарративові української історії, який наголошує спадкоємність минулої та сучасної боротьби проти російського панування. Якщо місцеві ради відмовлялися перейменовувати розташовані на їхній території об'єкти з комуністичними назвами, зміни здійснювала своїми ухвалами Верховна Рада, часом викликаючи протести місцевих влад та опозиційних партій. Найупертіший спротив мав місце в Комсомольську на Полтавщині, де міська рада не лише відмовилася змінювати назву міста сама, а й домогалася скасування парламентської постанови, що перейменувала його на Горішні Плавні. Проте суд відмовив їй у задоволенні позову [5]. Крім того, закон про заборону комуністичної пропаганди дав підставу для заборони Комуністичної партії України, що її Міністерство юстиції ініціювало вже 2014 року з огляду на причетність партії до сепаратистських дій у східних та південних областях. Ухвала Вищого адміністративного суду від січня 2016 року остаточно припинила діяльність Компартії України, спричинивши перекроювання електорального поля [6].

Натомість у мовній ділянці не було якоїсь послідовної політики, принаймні не було послідовної політики, спрямованої на зміни. Влада уникала рішучих дій, найімовірніше, через острах викликати невдоволення російськомовних громадян, котрі, як припускалося, заперечуватимуть проти активного впровадження української мови, яке неминуче означатиме скорочення вжитку російської. Ризик такого невдоволення продемонструвала відразу після перемоги Євромайдану парламентська постанова про скасування недемократично ухваленого 2012 року закону про основи мовної політики (так званого закону Ківалова – Колесніченка), яким В.Янукович хотів продемонструвати свою турботу

про російськомовних громадян, аби запевнити їхню підтримку на виборах. Хоча виконувач обов'язків Президента Турчинов заблокував це скасування, ворожі до Майдану сили в Україні й Росії подали його як свідчення дискримінації російськомовного населення з боку нової української влади, а президент Путін використав як привід для вторгнення в Україну, буцімто з метою «захисту» цього населення. У відповідь українська влада почала двомовну медійну кампанію за «єдину країну», але шкоду єдності вже було заподіяно. Після цього постмайданне керівництво, як видається, змиралося з тим, що закон 2012 року залишиться, бо його скасування спричинило би політичну конфронтацію, яка грала б на руку Путінові. Конституційний Суд України, залежний від президентської Адміністрації та схильний зважати на її побажання, понад два роки відмовлявся розглядати подання низки депутатів про визнання цього закону неконституційним. Наприкінці 2016 року Суд нарешті розглянув це подання, але так і не ухвалив жодного рішення [7]. Тимчасом Верховна Рада не робила навіть спроб ухвалити новий мовний закон, що міг би замінити здискредитований. Лише нещодавно на розгляд парламенту подано кілька законопроектів щодо вживання державної мови [8], але в сесійному залі їх іще не розглядали й Президент та інші керівники держави на їх підтримку не висловилися, що викликає сумнів у реалістичності ухвалення будь-якого з цих законопроектів у найближчому майбутньому.

Постмайданне керівництво країни не виявляло бажання змінювати не лише загальний мовний закон, а навіть закони про вживання мов в окремих галузях. Кілька законодавчих змін, які парламент таки ухвалив, у жодному разі не були результатом послідовної політики українізації, хоч вони й продемонстрували чималу вагу прибічників такої політики в парламенті й суспільстві. Новий закон про державну службу вказував, що держслужбовці, серед інших обов'язків, повинні «обов'язково використовувати державну мову під час виконання своїх посадових обов'язків, не допускати дискримінацію державної мови і протидіяти можливим спробам її дискримінації» [9, ст. 8]. Хоча це підтвердження ексклюзивної ролі державної мови в державному секторі може здатися тривіальним, воно стало можливим лише завдяки активній

протидії парламентських прибічників української мови тим депутатам, які пропонували перенести в новий закон норму закону Ківалова – Колесніченка, згідно з якою держслужбовці мали вживати не лише державну мову, а й регіональні, тобто насамперед російську. Оскільки ухвалений закон не дозволяє вживати російську мову замість української, він створює певну проблему для багатьох чиновників різних рівнів, які досі переважно обходилися російською, що їхні керівники зазвичай толерували. Час покаже, наскільки суворо цей закон виконуватиметься, але попередній досвід не обіцяє якоїсь радикальної українізації. Одним зі свідчень відсутності радикальних змін є той факт, що відколи в травні 2016 року закон набув чинності, не було жодних повідомлень про звільнення держслужбовців за нездатність чи небажання належним чином використовувати українську мову, хоча, як твердять громадські активісти, прикладів такої поведінки не бракує.

Безпосереднішим і відчутнішим був ефект ухвалення в червні 2016 року так званого закону про квоти, тобто поправок до закону про телебачення та радіомовлення, якими встановлено 35-відсотковий мінімум музичних творів українською мовою в ефірі радіостанцій [10]. Прагнучи подолати повну маргіналізацію титульної мови в цій ділянці, громадські активісти й діячі культури зуміли здобути підтримку депутатів різних фракцій і таким чином подолати опір радійного лобі, представники якого доводили, що наявних україномовних пісень просто замало, щоби заповнити пропоновані квоти. За закон, зрештою, проголосувала значна більшість депутатів, хоча платою за цю підтримку стало вилучення найрадикальніших положень [11]. Помітне збільшення частки української мови на радіо відразу після того, як закон набув чинності, спонукало мовних активістів домагатися подібного закону для іншої ділянки, де останніми роками української мови ставало дедалі менше, – телебачення. Президент П. Порошенко, зрештою, облишив свої раніші сподівання, що телевізійники самі подбають про збільшення частки україномовних програм, і підтримав ініціативу змусити їх зробити це за допомогою закону [12]. В червні 2017 року спільними зусиллями депутатів різних фракцій Верховна Рада України запровадила 75-відсотковий

мінімум державної мови для загальнонаціональних каналів та 60-відсотковий – для місцевих [13]. На час написання статті ця вимога ще не почала діяти, але телеканали вже почали готуватися до її виконання, перекладаючи деякі з раніше створених програм та готуючи нові вже відразу українською мовою [14].

Навіть у своїх публічних заявах більшість впливових політиків не пропонувала суттєвих змін у мовній політиці, обмежуючи підтримку державної мови декларативним поцінуванням її символічної вартості та правового статусу. Найкращим прикладом такої поведінки був сам П.Порошенко, який намагався зрівноважити підтримку особливої ролі української мови та визнання мовних прав тих громадян, які воліють говорити російською, що дуже відрізнялося від його недвозначної підтримки декомунізації без огляду на побажання консервативної частини населення [15]. Власне, на початку свого президенства П.Порошенко більше наголошував на важливості англійської як мови соціальної мобільності, вартій активного опанування й використання [16]. Проте коли він та інші постмайданні політики стикалися з потужними громадськими ініціативами на поширення української мови, вони, зрештою, їх підтримували, певно, остерігаючись, що відмова могла б зашкодити їхній репутації серед патріотично налаштованої частини населення. Так було, зокрема, у випадку квот для радіо й телебачення, що їх під час голосування в сесійній залі підтримали всі фракції сформованої після Євромайдану парламентської коаліції.

Подібні преференції громадян

Як пояснити таку різницю в політиці щодо пам'яті й мови? Хоча багато політиків гадають, що вона відбиває різницю побажань населення щодо цих двох питань, насправді побажання досить подібні. В обох випадках думки населення щодо доцільності рішучих змін розділилися, водночас та частина, що підтримує Євромайдан, здебільшого погоджується з потребою змін. Щоби продемонструвати це твердження, наведу результати соціологічного опитування, яке провів у лютому 2017 року

Київський міжнародний інститут соціології*. Хоча про питання пам'яті й мову йшлося в багатьох опитуваннях, зазвичай вони цікавилися лише одним із цих двох питань або ж лише якимись їхніми аспектами. Натомість у зазначеному опитуванні КМІС респондентів запитували про їхню думку щодо доцільності досить подібних радикальних орієнтацій у двох ділянках, що дозволяє порівняти ставлення до цих орієнтацій серед населення загалом та в певних групах зокрема. Відповіді на ці запитання можна доповнити іншими результатами цього та деяких раніших опитувань, що стосуються двох розглядуваних ділянок.

Як показують наведені в табл. 1 цифри, підтримка курсу на «активне запровадження української мови в усіх сферах життя» насправді значно сильніша, ніж схвалення дій на «очищення України від символів радянського минулого»** [18]. Не лише серед населення України загалом, а й в усіх демографічно чи ідеологічно окреслених групах сукупний рівень рішучої та нерішучої підтримки вищий для українізації, ніж для декомунізації. Навіть серед західняків, україномовців та прибічників Євромайдану, які переважною більшістю підтримують рішучі дії в мовній ділянці, є значна опозиція до радикальної політики пам'яті. До того ж порівняння опитувань КМІС від лютого 2017 року та вересня 2014-го показує, що неприйняття декомунізації з часом посилилося: якщо раніше позитивних відповідей було все-таки більше, ніж

* Опитування здійснено в межах дослідницького проекту про громадську думку щодо радикальних реформ (автори й виконавці Генрі Гейл та Володимир Кулик), здійсненого на кошти Університету імені Джорджа Вашингтона та Єльського університету (США). Опитано 2040 респондентів у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих частин Донбасу. Похибка не перевищує 3,3%.

** У принципі, більша підтримка українізації, ніж декомунізації, в опитуванні 2017 року може почасти зумовлюватися тим фактом, що запитання про першу було сформульовано позитивно («запроваджувати»), а про другу – негативно («очистити»), і що для мовної політики заборонний аспект поки що залишається переважно гіпотетичним, а для політики пам'яті він завдяки декомунізаційній кампанії став цілком реальним. Проте різниці між рівнями підтримки двох напрямів змін занадто великі, щоб їх можна було пояснити нюансами формулювань і сприйняттям.

негативних, то згодом стало навпаки. Водночас сильніша опозиція до антирадянської політики пам'яті не означає рішучішого заперечення антирадянського історичного нарративу. Ставлення до Української Повстанської Армії – одного з найконтроверсійніших утворень у законодавчо затвердженому списку «борців за незалежність України» – значно покращилося за час між двома опитуваннями. 2014 року негативне чи «скоріше негативне» ставлення до УПА висловило 42% респондентів, а 2017-го – лише 32%, при цьому частка позитивних і «скоріше позитивних» відповідей залишилася, по суті, незмінною (32–33%). Як бачимо, хоч більшість українців уже не поділяють радянського погляду на історію України, вони все ж таки не хочуть, щоб держава «очищувала» публічний простір від будь-яких слідів недавнього минулого.

Таблиця 1

Чи згодні Ви з твердженням, що...

	Треба очистити Україну від символів радянського минулого					Держава повинна активно запроваджувати українську мову в усіх сферах життя				
	Зовсім не згодні	Скоріше не згодні	Скоріше згодні	Повністю згодні	Важко відповісти	Зовсім не згодні	Скоріше не згодні	Скоріше згодні	Повністю згодні	Важко відповісти
Всі респонденти	18,8	25,0	20,5	22,0	13,6	8,4	16,3	34,8	31,9	8,6
Захід	3,3	14,1	24,6	48,0	9,9	2,9	2,3	26,0	66,5	2,3
Центр	10,2	29,5	26,8	15,7	17,8	2,7	9,8	44,9	32,4	10,2
Південь	29,0	28,2	16,4	16,0	10,4	16,4	28,6	33,5	12,3	9,2
Схід	52,8	25,5	3,0	4,5	14,2	19,0	37,3	23,5	5,6	14,6
Україномовці	7,0	20,0	25,2	34,5	13,3	1,1	3,5	36,5	54,1	4,8

Російськомовці	35,4	29,5	12,0	9,0	14,1	17,6	34,3	29,3	8,0	10,8
Прихильні до Євромайдану	6,2	20,3	27,4	35,9	10,3	3,3	9,2	37,0	46,4	4,1
Критичні до Євромайдану	36,7	30,9	12,0	8,4	12,0	15,3	25,5	32,2	16,4	10,6

Причини невідповідності

Одна з причин того, що партії постмайданної коаліції не відповідали належним чином на українізаційну настанову своїх виборців, полягає в нерозумінні цієї настанови, яке, своєю чергою, пов'язане з більшою увагою цих політиків до публічного дискурсу, ніж до соціологічних даних щодо громадської думки. Як показують принагідні заяви політиків і потверджують мої інтерв'ю з кількома політтехнологами, що працюють із партіями коаліції, впливові діячі українського політичного процесу схильні вважати, що нинішня політика мінімального втручання в мовну ділянку краще відбиває преференції населення, ніж активне запровадження української мови, яке, на їхню думку, спровокувало б невдоволення російськомовців. Приймаючи тезу деяких популярних блогерів, що наполягання на вживанні тільки української мови означає неповагу до російськомовних патріотів, які захищають Україну на Донбасі, ці діячі нехтують контраргумент мовних активістів, що вважають неприйнятним далі панування мови колишньої імперії в час війни з неоімперською Росією. Судячи за дискусіями між прихильними до Євромайдану користувачами Фейсбуку, мова справді видається контроверсійнішим питанням, аніж пам'ять. Більшість учасників цих дискусій підтримують більш чи менш радикальний розрив із радянським минулим (не останньою мірою тому, що ворожий до Майдану режим Путіна агресивно намагається зберегти його спадщину), але багато з них рішуче відкидає заклики усунути російську мову з українського публічного простору загалом і соціальних мереж зокрема [17]. Проте, як показують наведені вище соціологічні дані, ця позірنا різниця між ставленням до двох напрямів змін приховує, з одного боку, переважну прихильність до того чи іншого варіанта

українізації серед прибічників Майдану, а з другого – значну опозицію до декомунізації серед інших груп населення, яка не конче виявляється на тих самих сторінках Фейсбуку.

Крім того, з огляду на невизначену позицію ключових політиків, велике значення для послідовної реалізації політики пам'яті мало її зосередження в компетенції одного органу – Українського інституту національної пам'яті, – уповноваженого розробляти потрібні законодавчі акти й контролювати їх виконання. Натомість відповідальність за мовну політику поділено між різними установами, керівники яких мають різні уявлення про те, якою ця політика має бути. Хоча ця структурна асиметрія існувала задовго до Євромайдану, створений після його перемоги уряд посприяв активній політиці пам'яті, призначивши директором УІНП Володимира В'ятровича, енергійного організатора й рішучого прибічника націоналістичного наративу, який відтак став головною рушійною силою ухвалення та виконання декомунізаційних законів. Очевидно, що уряд не збирається створювати подібного органу для мовної політики, тож її виконання й далі буде розпо-рошеним і суперечливим.

Поки що зарано твердити, посприяла різна політика щодо пам'яті й мови загостренню конфлікту між прибічниками протилежних орієнтацій, а чи його притлумленню. З одного боку, наведені вище дані опитувань навіюють враження, що радикальні зміни викликають сильніше невдоволення, ніж половинчасті. З другого – запеклі дискусії в соціальних мережах і на інших медійних форумах демонструють, що брак сподіваних змін може викликати серед їхніх прибічників розчарування й навіть агресію до людей із протилежними вподобаннями. Поки що політичні сили, що прагнуть змобілізувати виборців проти чинного уряду, не дуже наголошували на цих двох питаннях, зосереджуючи натомість свою критику на постмайданному зниженні рівня життя та виснажливому збройному протистоянні. Лише за три роки після падіння режиму Януковича спадкоємець його Партії регіонів Опозиційний блок, зорієнтований насамперед на ворожих до Майдану та прихильних до Росії виборців, розпочав кампанію збирання підписів під зверненням до влади, де містилися, зокрема, вимоги «забезпечити право говорити й слухати рідною мовою» та

«припинити фальсифікацію історії» [18]. Час покаже, чи ця та інші опозиційні партії використовуватимуть пам'ять і мову в майбутніх виборчих кампаніях так активно, як використовували ці питання їхні попередники під час минулих протистоянь із «помаранчевими» силами.

1. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». 9.04.2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

2. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». 9.04.2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19>.

3. Див., наприклад: Расевич В. Скринька Пандори // Zaxid.net. 13.04.2015. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?skrinka_pandori&objectId=1347660; Umland A. Sylvester Stallone as a boxer // historians.in.ua. 24.05.2015. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/-1520-andreas-umland-sylvester-stallone-as-a-boxer-a-comment-on-the-infamous-ukrainian-decommunization-laws-and-professional-expertise-in-ukrainian-public-affairs>.

4. Рішення «Венеціанки» про декомунізацію: закон недемократичний // Українська правда. 19.12.2015. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/12/19/7093033/>.

5. П'єцух М. Як місто Комсомольськ об'єдналося проти села Горішні Плавні // Українська правда. 30.05.2016. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/30/7110126/>; Суд залишив назву міста Горішні Плавні // Zik.ua. 22.11.2016. URL: http://zik.ua/news/2016/11/22/sud_zalyshyv_nazvu_mista_gorishni_plavni_995805.

6. Мін'юст просить суд заборонити Компартію // Українська правда. 8.07.2014. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/07/8/7031309/>; В Україні остаточно заборонили Комуністичну партію // Дзеркало тижня. 25.01.2016. URL: http://dt.ua/POLITICS/v-ukrayini-ostatochno-zaboronili-komunistichnu-partiyu-197736_.html.

7. Марусик Т. Чийми «молитвами» закон Колесніченка – Ківалова живе і перемагає // Висновки. 16.06.2015. URL: <http://vysnovky.com/analytics-politics/1729-chijimi-molitvami-zakon-kolesnichenka-kivalova-zhive-i-peremagaje>; Конституційний Суд візьметься за закон Ківалова – Колесніченка // Українська правда. 1.11.2016. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/1/7125488/>.

8. Трач Н. Три горішки для мови // ТСН блоги. 24.01.2017. URL: <http://tsn.ua/blogi/themes/politics/tri-gorishki-dlya-movi-868689.html>; Кулик В.

Нова спроба закону про мову // Збруч. 15.02.2017. URL: <https://zbruc.eu/node/62309>.

9. Закон України «Про державну службу». 10.12.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.

10. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій». 16.06.2016. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1421-19>.

11. Шамайда Т. Квоти на українські пісні: у чому суть законопроекту і як проти нього воюють // Teksty.org.ua. 30.05.2016. URL: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/67954/>; Рада підтримала законопроект про квоти української музики в ефірі // Радіо Свобода. 16.06.2016. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27801945.html>.

12. Порошенко хоче квот для української мови на телебаченні // Українська правда. 9.03.2017. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/9/7137577/>. 12.

13. Закусило М. Рада запровадила мовні квоти на телебаченні // Детектор медіа. 23.05.2017. URL: <http://detector.media/rinok/article/126240/2017-05-23-rada-zaprovadila-movni-kvoti-na-telebachenni/>.

14. Зінченко Л. Українські телевізійники: Ми налаштовані виконувати закон про мовні квоти, а не сплачувати штрафи // Детектор медіа. 23.08.2017. URL: <http://detector.media/rinok/article/129208/2017-08-23-ukrainski-televiziini-ki-mi-nalashtovani-vikonuvati-zakon-pro-movni-kvoti-a-ne-splachuvati-shtrafi/>.

15. Костюк Б. Розмовляти українською мовою – один із запобіжників від російської агресії – волонтер Михайлова // Радіо Свобода. 8.12.2015. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27414044.html>; «Привіт Єлисаветграду». Порошенко в Биківні закликав завершити декомунізацію і не повертатися до імперських найменувань // Новинарня. 15.05.2016. URL: <http://novynarnia.com/2016/05/15/privit-yelisavetgradu-poroshenko-v-bikivni-zaklikav-zavershiti-dekomunizatsiyu-i-ne-povertatisya-do-imperskih-naymenuvan/>.

16. Порошенко пропонує надати особливий статус англійській мові // УНІАН. 3.10.2014. URL: <https://www.unian.ua/politics/992143-poroshenko-proponue-nadati-osobliviy-status-angliyskiy-movi.html>.

17. Докладніше див.: Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 2(82). С. 90–103.

18. В Мариуполе «Оппозиционный блок» собирает подписи против нацизма и в защиту русского языка // Новости Донбасса. 25.04.2017. URL: <http://novosti.dn.ua/news/269551-v-maryupole-oppozitsionnyy-blok-sobiraet-podpisy-protyv-nacyzma-y-v-zashhytu-russkogo-yazyka>.